

A harmadik finnugor eposz? (A mordvin Szijaszarról)

Az eposz a világirodalom legrepresentatívabb műfaja. Naiv változata rangosabb mint a műköltői, noha köztudott, hogy valódi naiv eposz tkp. nem is létezik. A naiv eposzok értékét „nyersanyaguk” jelenti, az „eredeti” és „hiteles” folklóralkotásoknak az az összessége, amelyből egy többé-kevésbé költőként is jelentős személyiség egységgé szervezte, szerkesztette, formálta az eposzt. Az ő munkája nyomán — mintegy utólag — fogalmazódtak meg a műfaj szabályai, előírásai, s idővel egymás mellé, ill. egymás nyomába sorakoztak a világirodalom ismertebb és kevésbé ismert eposzai.

Népszerűségük és divatjuk koronkint változott, s az ókor majd a barokk nagy csúcsai után a romantika időszakában váltak ismét szinte kormeghatározó tényezőkké. Nép nehezen válhatott nemzetté, nyelv elismert és bevett hivatalos és irodalmi nyelvvé eredeti eposz híján. S mivel számos nép nem tudott eredeti, naiv eposzt felmutatni (gyűjtésével elkéstek, a népi verses epika elhalt, vagy ki sem fejlődött a maga idején), egyes költők a hamisítástól sem riadtak vissza, mások — nevük alatt — maguk alkottak eposzt (s ami ezzel vele jár, egyéni leleményként „rekonstruálták” népük őskorát, hőskorát és mitológiáját).

Az eposz léte vagy nem léte kisebb súllyal esett latba néhány nagy és már fejlett irodalmú, időközben nemzetté formálódott népnél; rendkívüli fontosságú és jelentőségű kérdés volt azonban azon kisebb népek esetében, amelyeknek függetlensége, fennmaradása, társadalmi előrehaladása kockán forgott. A kelet-európai népek sorsa többek között abban is közös, hogy a történelem többször is feltette számukra a „lenni vagy nem lenni” kérdését. A „nem lenni” nem a fizikai megsemmisülést jelentette esetükben, „csupán” önmaguk, nyelvük és hagyományaik (azaz népi identitásuk) esetleges feladását, s a beolvadást valamelyik nagyobb és erősebb (német, orosz, svéd) közösségbe. Az eposz mindannak a koncentrátuma volt számukra, amellyel igazolták önálló — különálló és saját — létüket a világ és önmaguk (tudattalanabb tömegei) előtt is.

A finnugor (sőt uráli) népek esetében a mondottakat minden pontban igazolja a finnek Kalevalája és az észtek Kalevipoegje. Sokszor elmondott és leírt igazság ez. A Kalevalával kapcsolatos hatalmas szakirodalomban nem kevés az utalás az eposz nemzetet, nemzeti jelleget, nemzeti kultúrát formáló hatására, szerepére a finn irodalom és a finn nemzeti tudományok kibontakoztatásában. Érvényes ez a Kalevipoegre is, bár az észti eposz minden kiválósággal együtt is mindmáig kénytelen meghúzódni a nagyobb és idősebb testvér árnyékában.

Már a múltban is hol halkabban, hol zengzetesebben hangzottak fel a Kalevala szövegével kapcsolatos kritikai észrevételek. Újabban rendkívüli mértékben megnőtt az érdeklődés az ún. „összövegek” iránt, amelyek mellett rögtön szembetűnnek Lönnrot csiszoló, ötvöző munkájának, „forrasztó” anyagának nyomai.

Közismert, hogy magyar naiv eposz nincs. A hiányt számos kiváló (s kevésbé kiváló) műköltői alkotás sem tudta pótolni. A tucatnyi kísérlet mindenestre azt bizonyítja, hogy a magyar műveltség tkp. mindmáig nehezen nélkülöz egy központi, hiteles, a nemzeti létet, múltat, hagyományokat és gondolkodásmódot a Kalevalához hasonlóan magába tömörítő eposzt.

A még kisebb uráli népek esetében az eposz „ügye” — mint műé és műfajé — ma is aktuális. Kulturális autonómiájuk elnyerése óta — saját nemzetiségi kultúrájuk és irodalmuk megteremtése során — ezek a kis Szovjetunióbeli népek is eljutottak az „eposz”-hoz. Kísérleteikről és megoldásaikról két ízben is írtam a közelmúltban.¹

Ezúttal eltekintek az egyébként egyáltalában nem érdektelen enumerációtól (azaz az eredmények népenkénti felsorolásától és értékelésétől), s részletesebben szólok az utóbbi évek nagy, örvendetes irodalmi és tudományos eseményéről, a Kalevala és a Kalevipoeg mellé állítható harmadik jelentős és fontos, nagyszabású uráli eposzról, az erza-mordvin Szijjazsar-ról.

A mordvin eposznak is külön „regénye” van, összeállításának története, folyamata, állomásai nem lehetnek idegenek a Kalevala kutatók előtt. Nem lehetnek ismeretlenek — legalábbis jellegüket tekintve — azok a kifogások sem, amelyeket a mordvin folklórtudomány (ill. annak egy-egy művelője) emel a Szijjazsar és az eposz-összeállító VASZILIJ KUZMICS RADAJEV eljárása ellen.

Az eposz teljes problematikájának megtárgyalására itt és most természetesen nincs mód. Az eposz a mordvin tudományos és irodalmi életben megjelenése óta változatlanul a viták középpontjában áll, s e tekintetben is osztozik idősebb testvérei sorsában. Meg kell továbbá jegyezni, hogy az eposz bemutatásához (a külső történetet, a források mibenlétét, a gyűjtés és az összeállítás körülményeit illetően) kevés a rendelkezésemre álló adat, a helyszíni kutatómunkát és a személyes konzultációkat nem helyettesítheti néhány esetlegesen birtokomba került tanulmánykötet valamint a szűkszavú magánlevelek információanyaga sem. Tájékoztatóm hiányai és hibái — részben — a források szűkösségében rejlenek.

Az eposz összövegeit, a ciklusba rendeződő mondákat és epikus énekeket szülőfalujában, Bolsoj Tolkajban Vaszilij Kuzmics Radajev (született 1907-ben) gyűjtötte össze. Mordóvia a kiváló folklór adatközlőkben, nótafákban mindig is bővelkedett. Közülük a leghíresebb J. P. Krivosejeva és F. I. Bezzubova énektudását és repertoárjának nagyságát joggal emlegetik együtt Karjala és Ingermanland nevezetes runo-énekeseivel.² Radajev már gyermekkorában érdeklődéssel hallgatta a népe dicső múltját idéző történeteket, s ifjú fővel rendszeres foljegyzésüket is megkezdi. A harmincas években Leningrádban egyetemi tanulmányokat folytat. Élete során dolgozott könyvtárosként, politikai munkatársként, szerkesztőként, kutatóként, tanárként, első írása

¹ П. Домокош, К вопросу об эпосе в фольклоре угро-финских народов. In: Проблемы изучения финно-угорского фольклора. Саранск 1972. 91—96; Домокош Пётр, Az ud-murt eposzról. NéprNyud. XV—XVI. (1971—1972): 21—35.

² Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск 1970.

1925-ben látott napvilágot. Termékeny, sokoldalú szerző, sűrűn publikál aktuális témájú verseket, elbeszéléseket, irodalomtörténeti cikkeket. Mindennapi munkája és tanulmányai közben azonban állhatatosan, sietség nélkül élete fő művének, a mordvin eposznak a megalkotására készül. Megszakítás nélkül gyűjti (később tanítványaival is gyűjteti) a folklórt, kutatóként is népköltészeti kérdések foglalkoztatják, gondosan tanulmányozza a finn és az észtl nemzeti eposzokat, ill. a Kalevalával és a Kalevipoeggel kapcsolatos szakirodalmat. (Itt jegyzem meg: érdeklődését minden biznnyal csak részben elégíthette ki, mivel lényegében csak az orosz nyelven hozzáférhető munkákat olvashatta. Idővel ezeket is alaposan megválogatva, mivel a finn és az észtl folklorisztika eredményeit a harmincas években aligha lehetett volna „következmények” nélkül felhasználni.)

Radajev alkotói tevékenységét a mordvin történelem és folklór két központi alakja, Tyustyán fejedelem és Szijjazsar határozza meg, velük kapcsolatos több évtizedes kutató és gyűjtőmunkája. Tyustyán szerte Mordóviában jól ismert és közkedvelt történeti személyiség. Prózai mondák, epikus énekek sora őrzl emléket, örökíti meg tetteit — a mordvin történeti szakirodalom is számon tartja. (H. PAASONEN mordvin népköltési gyűjtésében a nyugat-európai olvasó is ismeretséget köthet a mordvinok legjelentősebb, „eposzi méretű” figuráival.³ Radajev 3 részes eposzt állított össze Tyustyánról („Tyustyán születése”; „Penza és Szura”, „Hazám gyönyörű, mint a nap”). Tudomásom szerint a műnek csak a középső része jelent meg önálló kötetben.⁴ A jelentős vállalkozás visszhangja — ismereteim alapján — ezideig csekély.

Megítélésem szerint nagyobb kedvvel és elmélyültséggel dolgozott Radajev a Szijjazsar témán, művének sikere és jelentős visszhangja minden esetre ezt bizonyítja. Az eposz első változata — Előszó, Előhang, 19 ének — mintegy 8000 soros terjedelemben 1960-ban jelent meg ezer példányban.⁵ A második — s talán véglegesnek tartható szöveg — Előhang, 38 monda — mintegy 12 000 soros terjedelemben 1973-ban hagyta el a nyomdát, változatlanul ezer példányban.⁶ 1976-ban szép és gondos kivitelben Szergej Pogyelkov átültetésében orosz nyelven is megjelent — ötezer példányban.⁷ Tervezi megjelentetését a magyarországi Európa Könyvkiadó is.

Valószínűnek tartom (bár adatokkal nem tudom igazolni), hogy a készülő nagy terjedelmű irodalmi művek előéletéhez hasonlóan, mintegy híradásként s ízelítőül a Szijjazsarból is jelentek meg — még 1960 előtt — kisebb részletek a mordvin napi sajtóban, ill. a szépirodalmi folyóiratokban. (A Kalevala „állomásait” s a Szijjazsar 1960-as, ill. 1973-as kiadásait figyelembevéve ez a feltevés nem megalapozatlan.)

Mielőtt a Szijjazsar bemutatására sort kerítenék, s fogadtatásának kérdéseit taglalnám, röviden szólnom kell egy szervesen idevonható kérdésről, a mordvin verses népi epikáról és a mordvin szépirodalom verses formájú epikai alkotásairól.

³ Mordwinische Volksdichtung I—VIII. Helsinki 1938—1981.

⁴ В. Радаев, Пенза ды Сура. Поэма. Саранск 1972. 220.

⁵ Сияжар. Эзянь народонь моротень пурнынзе ды тейсь тенст литературной обработка В. К. Радаев. Саранск 1960. 194 l.

⁶ Сияжар. Евтамотень пурнынзе ды литературнойстэ сёрмадынзе Василий Радаев. Саранск 1973. 338 l.

⁷ Сияжар. Сказания Мордовского народа. Собрал и литературно обработал Василий Радаев. Перевел мордовского-эря Сергей Поделков. Саранск 1976. 238. 1.

Közismert, hogy az uráli népek között a verses epika vonatkozásában a finnségi, az obi-ugor és a szamojéd folklór megkülönböztetett helyet foglal el. Mennyiségét tekintve kivételesen gazdagnak, tematikáját vizsgálva bámulatosan színesnek bizonyul e népek epikus költészete, de méltán említhető a megnevezettekével egyisorban az ezideig kevésbé ismert és méltatott mordvin verses epika is. Paasonen kötetei mellett több kitűnő újabb kiadvány támasztja alá állításomat, köztük első helyen az a 16 kötetesre tervezett folklórszövegeket tartalmazó sorozat, amelyből 1963 óta 13 látott már napvilágot.⁸

A mordvin szépirodalom kutatóinak rögtön szemébe ötlük a verses formájú epikai alkotások kivételesen nagy száma. (A mordvinhoz hasonló irodalmakban ez a „jelenség” sokkal ritkább!) Az elbeszélő költemény, a poéma, az eposz és a versesregény egyaránt ismert műfajok a mordvin irodalomban, kedvelt a verses formájú dráma is. (Példaként csupán néhány művet említek: D. Morszkoi 1930-ban Uljana Szosznovszkaja címen — orosz nyelven — a mordvin népeletről szóló poémát jelentetett meg,⁹ J. KULDURKÁJEV 1935-ben publikálta — mordvinul — Ermez című történeti témájú „regé”-jét,¹⁰ A. KUTORKIN 1958-ban adta közre Almafa a nagy útnál című mordvin nyelvű¹¹ versesregényét; mindmáig a legnépszerűbb mordvin dráma P. KIRILLOV 1945-ben írt Litovája.¹² Szövege alapján opera is készült.)

Radajev művei tehát nem előzmény nélküliek magában a mordvin irodalomban sem; sőt, minden bizonnyal példaképe és ihletője lehetett a mordvin irodalom egyik legtehetségesebb és legrokonszenvesebb alakjának, Dmitrij Morszkoi-nak (1897—1956) az életműve. Morszkoi mordvin parasztcsalád gyermeke, irodalmi tevékenységét mordvin nyelven kezdi, majd Moszkvába kerülve oroszul folytatja.¹³ Első verseit még Jeszenyin csiszolgatja, később közeli, bizalmas kapcsolatba kerül Gorkijjal. Morszkoi-nak négy nagy-sikerű verseskötete jelent meg Moszkvában, közülük kettő lírai verseket tartalmaz, kettő pedig egy-egy önálló „poémát”. Ezek egyike a fentebb említett Uljana Szosznovszkaja (a kitűnő, minden sorában hiteles művet 1930-ban kétszer is kiadták), a másik az ugyancsak 1930-ban — tízezer példányban s szintén orosz nyelven publikált — Nuvazi. Alcíme: Poéma a mordvákrol.¹⁴ A címszereplő — a mű főhősnője. A cselekmény Pugacsov felkelésének idejében játszódik. A mordvinok sikeresen szállnak szembe az őket földjeiktől s jogaiktól megfosztó orosz haderővel, amely eszközeiben nem válogatva növeli a cár, a földesurak és a pravoszáv kolostorok birtokait.

A poéma első énekében (fejezetében) a mordvinok vezetője, a köztisztelőben álló öreg áldozár (táltos, pogány pap), Picsigaj azon töpreng, hogyan mentse meg és hova menekítse békésen dolgozó, szántó-vető népét a katonák-kal érkező kíméletlen adószedők elől. Erdei bolyongása során:

*Навстречу попался ему Сияжсар
В богатом боярском кафтане,*

Szembe véle közelgett maga Szijazsar,
úrnak-való díszek a kaftánján,

⁸ Устно-поэтическое творчество Мордовского народа. Саранск 1963 = УИТМН.

⁹ Дмитрий Морской, Ульяна Сосновская. Поэма. Москва—Ленинград 1930. 45 l.

¹⁰ Я. Я. Кудуркаев, Эрмезь. Ёвкс кезэрень эрямодо. Саранск 1935. 89 l.

¹¹ А. Д. Куторкин, Покиш ки лангсо умарина. Роман. Саранск, 1958. 221 l.

¹² П. С. Кириллов, Литова. Драма 5 картинасо. Исторической легенда разинщина-донть. Саранск 1940. 44 l.

¹³ Л. Васильев, Дмитрий Морской. Очерк жизни и творчества. Саранск 1964. 87 l.

¹⁴ Дмитрий Морской, Нувazi. Поэма о Мордвe. Москва—Ленинград 1930. 64 l.

*На поясе звонкий кавказский кинжал
И ноги в персидском сафьяне.*

szép veretes övében kaukázusi tőr,
puha perzsa csizmája a lábán.

(Bede Anna fordítása)

A vitézségéről híres, gazdag és független Szijazsar segít a menekülőkön, de hamarosan egy orvtámadás áldozatául esik. Helyét a mordvin harcosok élén Picsigaj lánya (?), Nuvazi foglalja el, aki népét Pugacsov táborába vezeti. (A mordvin balladáknak egyébként ismert alakja az apját, fivérét vagy férjét helyettesítő „katonalány”.)¹⁵

Morszkoj műve tehát Radajev Szijazsarának előképe. Radajev eposzának, „irodalmi feldolgozásának” tényleges nyersanyagát azonban szülőföldje folklórja jelenti, amelyben — a szerző-összeállító szerint — élve él a népi hős, Szijazsar emléke.

Tyustyánall ellentétben viszont Szijazsar ismeretlen a mordvinok lakta terület túlnyomó részén, s az eddig közreadott folklórszövegek sem említik nevét (legalább is eddigi kutatásaim során nem bukkantam nyomára). Mindez, persze, nem jelentheti azt, hogy kétségbe vonhatjuk létezését. A többi uráli népnél is (pl. a votjákoknál) létezik olyan helyi, csupán egy nemzetség által emlegetett „hős”, akiről máshol nem tudnak. Nincs okunk és jogunk kétségbevonni Radajev határozott állítását, amely szerint az ő szűkebb hazája Szijazsar, mint a mordvin múlt jelentős, kiváló harcosát ismeri, emlegeti — énekek és mondák sorában. Nem lehetett légből kapott név a Szijazsar D. Morszkojnál sem, aki egy Szapozskino nevű mordvin községben látta meg a napvilágot, nem messze Radajev otthonától. Ismerve a mordvin nép nagyfokú széttagoltságát (a Mordvin ASZSZK területén a mordvinoknak kb. egyharmada él), nem tarthatjuk rendkívüli jelenségnek, ha az egymástól távolieső mordvin közösségek hagyományaiban különbségek mutatkoznak. Tyustyán a régi idők hőse, még a teljes szétszóródás — széttelpedés előtt ismerte a mordvinság, ezért tudnak róla ma is mindenütt; Szijarar a későbbi idők nevezetes embere, de már csak a mordvin etnikum egy töredéke tud róla, emléke is csak egy szűkebb területen maradt fenn.

Radajev eposzának megjelenését osztatlan elismeréssel, örömmel és lelkesedéssel fogadták költő- és íróársai valamint az irodalomtudomány művelői, a folkloristák viszont vagy elutasították (kétségbe vonva népi eredetét), vagy hallgattak róla. (A hangvételnak és a formának népi ihletettségét egyébként ők sem vonták kétségbe.)

Az 1960-as kiadás előszavát I. K. INZSEVATOV, az ismert mordvin irodalomtörténész írta. A legújabb mordvin irodalomtörténetben is ő méltatja Radajev munkásságát.¹⁶ Véleményének summája: Radajev művének alapja szülőfaluja folklórja. Itt egy Ivan Pavlovics Novokajev nevű kitűnő adatközlő napjainkban is számos történetet tud Szijazsarról. A Szijazsar név egyébként helynevekben is él. Az eposz Radajev négy évtizedes gyűjtő-feldolgozó-szerkesztő munkájának az eredménye.

Ny. I. CSERAPKIN, a vezető mordvin irodalomtörténészek egyike „nagyszerű eposznak” tartja, amely tartalmi és formai szempontból is hű a mordvin

¹⁵ Мокшо. In: УПТМН I. Саранск 1963. 182—189. (magyarul: Tiszatáj — 1972. 2.)

¹⁶ История мордовской советской литературы II. Саранск 1971. 263—276.

hagyományokhoz. A hiteles népi szövegek egybeszerkesztését Radajev E. Lönnrothhoz hasonlóan végezte el.¹⁷

Ebben a szellemben nyilatkozik az eposzról gondolatgazdag művében egy fiatal mordvin irodalomtörténész, A. V. ALJOSKIN is.¹⁸

A Szijzsar időközben az iskolai tananyagban is helyet kapott, s ilyképp a mordvin nemzeti műveltségnek is szerves elemévé vált. Az eposzt a hatodik osztályos irodalmi tankönyv mutatja be.¹⁹

Az „ellenzék” legismertebb képviselője az utóbbi évtizedek legtekintélyesebb mordvin folkloristája, A. Ny. MASZKAJEV. Nem bízik Radajev „nyersanyagának” valódiságában, Szijzsar nevével a folklórban sehol sem találkozott. Szerinte a mű (s előzménye, D. Morszkov poémája is) nem népköltészeti alapú, bár szellemében s egészében is népi indíttatású.²⁰

A mordvin folkloristák tkp. 1972-ben is elhatárolták magukat Radajev műveitől (s általában is a folklór „költőiesített” változatától, mint forrástól), s tervbevették egy „tudományosan megszerkesztett”, „akadémikus” eposz közreadását. A tervek között nem kapott helyet a Szijzsar anyagának kiadása.²¹

Radajev műveit (a Tyustyán eposzt is beleértve) említésre sem méltatja a mordvin folkloristák reprezentatív, az 1975-ös budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmára összeállított kötetében A. G. BORISZOV, ami annál is inkább érthetetlen, mivel cikkének címe: „A népköltészeti hagyományok és a mordvin irodalom”.²²

A Szijzsar műfaja az 1960-as kiadásban (és az 1970-ben kiadott tankönyvben is) moro, azaz 'ének', INZSEVATOV bevezetésében: poéma; az egészen belül az egyes részek (fejezetek) elnevezése szintén: moro. Az 1973-as kötetben nincs bevezetés, sehol sincs feltüntetve a mű műfaja, a részek (fejezetek) neve itt viszont már: jovtamo, ami — jobb híján — 'mondá'-nak fordítható. Az 1976-os orosz fordítás műfaji megjelölése „Сказания мордовского народа” (A mordvin nép mondái), az egyes részek megnevezése „сказ” amely tkp. szintén 'monda' jelentésű szó. A fűlszövegen viszont a fordító „eposz”-ként emlegeti a Szijzsart. A szakirodalomban hol poémaként, hol eposzként szerepel, de epopejaként is emlegetik.

A terminológiai zűrzavar egy nyelven belül is gondot okoz, s ezt csak növeli az egyes műfajok nyelvenkinti eltérő értelmezése, s a szakkifejezések fordításának bizonytalansága, keveredése.

A Szijzsar a mordvin népi verses epikában általánosnak mondható 10 szótagos sorokból épül, nem tagolódik strófákra, rímtelen (ill. amennyiben tartalmaz rímeket, azok szándéktalan ragrímek vagy véletlen egybecsengések), legjellemzőbb hangtani díszítő eleme az alliteráció (bár távolról sem oly gyakori, mint a finnségi epikában), kedvelt költői alakzata az ismétlés (de több szinonimával és nagyobb variálással él akár a finn akár az obi-ugor énekek).

¹⁷ Н. И. Черпакин, В братском содружестве. Саранск, 1969. (75—86. 1.)

¹⁸ А. В. Алёшкин, Единство традиций. (Народ и личность в Мордовской эпической поэзии.) Саранск 1978. 23—39.

¹⁹ Родной литература. Хрестоматия 6-це класснэнь. Саранск 1970. 21—33.

²⁰ А. И. Маскаев, Мордовская народная эпическая песня. Саранск 1964. 414—415.

²¹ В. В. Горбунов—Г. Я. Меркушкин—А. Д. Шуляев, Тюшгянь мастор (об эпосе мордовского народа). in: Вопросы финно-угроведения. Вып. VI. Саранск 1975. 290—301.

²² А. Г. Борисов, Народно-поэтические традиции и мордовская литература. In: Мордовское народное устно-поэтическое творчество. Очерки. Саранск 1975. 401—429.

A mondottak igazolásául ideiktatok néhány sort „A moksa” című erza-mordvin nyelvű balladából, amely a fentebb már említett „katonalány”-ről szól:

*Вай, мокшось, мокшось, тесюнав мокшось,
Вай, алясь, алясь, те эрикс алясь.
Мезинень кувалт мокшось пек сюнав?
Мезинень кувалт алясь пек эрикс?
А сюронь кувалт мокшось пек сюнав,
А салонь кувалт алясь пек эрикс,
А лишмень кувалт пек эрикс.
Тейтерень кувалт мокишо пек сюнав.*

Hej, moksa, moksa, te gazdag moksa!
Hej, gazda, gazda, te módos gazda!
Miben oly igen módos a moksa?
Miben oly igen gazdag a gazda?
Nem gabonája a gazdagsága,
nem is fehér só legnagyobb kincse,
nem is futó ló legnagyobb kincse,
hanem van néki hajadon lánya.

(Bede Anna fordítása)

A Szijazsar cselekménye a 16. század közepén — Kazány bevétele idején-játszódik (tehát két évszázaddal korábban, mint D. Morszkoj poémájáé). A mordvinok az oroszok oldalán harcolnak a veszélyes és közös ellen«ég a nogajok (= tatárok) ellen, s egymást segítve győznek. A mű központi alakja a vadásznak is, kardforgatónak is egyaránt kiemelkedő Szijazsar. Radajev eposzában is fontos szerepet játszik az öreg és nagytekintélyű táltos, szertartásvezető Picsegaj. Leánya, a szépséges Nuja (szépsége a vadállatokat is megszelídíti) Nuvazi megfelelője (bár kevésbé harcias) Szijazsar szerelme. Összetett és bonyolult a cselekmény, álnokság, árulás, csatajelenetek szép természetleírások váltogatják egymást — a hangvétel hamisítatlanul népi, helyenként romantikus színezettel. Mintegy mutatóban, illusztrációként, a fejtegetések igazolása végett is idézem az eposz Előhang-jának néhány sorát:

*Мезде паро сон велесь Гайруса,
Мезде вадрят пек тосо ломантне?
Мазый од тейтерть истя морсекшныть,
Сыре атятне ёвтнекшныть.
Суранть чирева, Давол пандалга,
Қосо чаравков леесь кирькс теи,
Пиже лугаванть, пиче вирь алга
Сравтовсь веле поки, паро Гайруса.
Мезде паро сон, мезде вечкевикс
Суранть чиресэ сюнав велесь те?
Мазый морот мекс морыть эйтэнзэ?
Ёвтнишь ёвтамот сонзэ кувалма?*

Эри-ашти пек мазый таркасо,
 Чинээ каршо сон сраговсь келейстэ.
 Лиси валдо чись — токи эйэнээ,
 Варшти ковозо — сонзэ валдомтсы.
 Вейке крайганзо Сурась чаравты,
 Омботькс ёнганзо виртне тапардавсть.
 Пиризь вармадо, така даволдо,
 Ванстыть эйсэнээ кежев душмандо.

Miért oly híres falu Gajrusza?
 Miért oly jeles a lakossága?
 Kél ifjú szűzek száján az ének,
 öreg apókák regét regélnek.
 Szurának partján, Davol hegy alján,
 folyó futása körbe fordulván,
 füves mezőben, fenyves tövében
 téres nagy falu jeles Gajrusza.
 Miért oly híres, miért oly kedves
 Szurának partján gazdag Gajrusza?
 Regéket róla miért regélnek,
 mondákat miért mondanak róla?
 Széle szépséges, környéke kedves.
 Fényes nap feljő — reá sugároz,
 hold ha letekint — őt világítja.
 Egyik oldalán Szura kanyarog,
 másik feléről erdők ölelik.
 Földjén viharoknak, szörnyű szeleknek
 rettegett rablók rá tekintgetnek.

(Bede Anna fordítása)

Úgy vélem, Morszkoj éppúgy nem vét a történelmi hűség ellen (mikor a cári csapatok ellen harcoló, népi hagyományait s „vallásukat” védelmező mordvinokról ír), miként Radajev sem, mikor Kazány elfoglalása idején, 1552-ben az oroszokkal szövetségben a tatárok ellen harcolva ábrázolja a mordvinokat. Mindehhez még azt lehetne hozzátenni, hogy még korábban, a 13. században a tatárok (tkp. mongolok) legfélelmetesebb szövetségesei, legkeményebb előcsapatái a mordvinok közül kerültek ki. Ez idők mordvinjairól IV. Béla magyar király küldötte, Julianus barát is beszámol. „A Magna Hungariában visszamaradt magyarok felkutatása után hazatértében, 1236-ban áthaladt a mordvinok földjén. Julianus kegyetlen pogányoknak festi le őket, akik semmibe sem veszik azt, aki sok embert meg nem ölt. Mikor úton járnak, a megölt emberek fejét maguk előtt vitetik, és mennél több koponyát visznek valaki előtt, annál nagyobb az illető becsülete. A diadalokat jelentő koponyákból pedig ivóedényeket készítenek, és szívesen isznak abból. Nősülnie nem szabad annak, aki még nem ölt embert.”²³

²³ Mordvinok (In: НАЈДУ ПÉТЕР — ДОМОКОС ПÉТЕВ, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 252—253.)

Néhány évszázaddal korábban még olyan nagy és erős népnek számított, hogy perspektivikusan akár az önálló Mordóvia megteremtésére is gondolhatott volna. Az erzák és a moksák törzse azonban ahelyett, hogy egyesült volna, szembefordult egymással. „A közöttük levő viszonyt példázza a Lavrentyij-évkönyv tudósítása, amely szerint a mordvák déli (feltehetően moksa) fejedelme, Pures az oroszok szövetségeseiként keményen harcol az északi (bizonyára erza) fejedellemmel, Purasszal (Kuldurkajev említett műve [l. a 10. sz. jegyzet] ebben az időben játszódik; hősei: Pures és Purasz), de legyőzni őt majd csak fiának sikerül.”²⁴

A tatár és az orosz harapófogóban azonban e nagyobb és erősebb népek szövetségeseiként majd rabjaiként a mordvinok (az erzák is, a moksák is) felmorzsolódtak, szétszóródtak és meggyengültek.

Miben is foglalhatók végül is össze a Szijazsar-ral kapcsolatos tanulságok?

Az eposznak minden nép életében politikai szerepe is van. Szijazsar nyilván azért került első helyre Tyustyan-nal szemben, mert az utóbbit — a vele kapcsolatos adatok gazdagsága és közismertsége miatt — aligha lehetett volna „szabadon kezelni, mozgatni”, a Szijazsar-ban viszont utalni lehetett a mordvinok és az oroszok régi keletű történeti szövetségére. (A „történeti hűség” kérdését nem érdemes vitatni. A pontos időhöz köthető valódi történeti események, ismert személyiségek mellett a népi epika — a legtöbb nép epikája — olyan hősök, események emlékét is őrzi, amelyeket — írott források híján — nehéz az időben pontosan elhelyezni. Megemlíthetem itt pl. Litová-t, a mordvinok Jeanne D'Arc-ját,²⁵ a komik Pera vitézét,²⁶ az udmurtok Es-Terekjét,²⁷ ill. a marik Onarját és Csumbulatját.²⁸ A különféle irodalmi feldolgozások — a népi emlékezethez képest — több évszázaddal előbb vagy később ábrázolják mindegyiküket.) Ugyanakkor érthető (és elfogadható), hogy az egykori mordvin—orosz ellentétek, harcok felidézése nem kívánatos. A „nagy” eposzok mindegyike „ideológiá”-t is ad (e tekintetben Homérosz és Lönnrot sem kivétel), Radajev sem ítéltelhető tehát el, ha a cselekményt kora és hazája aktuális politikai felfogásának megfelelően alakítja, anélkül persze, hogy hamisítana. Eposza szövetébe — a mondottak mellett — szabadabban bele tudta dolgozni a mordvin folklór sok és változatos elemét, motívumát, műfaját. E tekintetben is finn mesteréhez hasonlóan járt el.

Bármennyire is „korszerűtlen” műfaj az eposz ma, s bármilyen mértékben is érvényesül a hiperkritikus tudományos szemlélet az eposszal mint műfajjal szemben,²⁹ a huszadik században öntudatosodó, önmagukat felfedező kisebb etnikumok, nemzetiségek — népek esetében szerepük ugyanaz, mint száz vagy több száz évvel ezelőtt más, nagy-nagyobb népek-nemzetek életében

²⁴ I. m. 252.

²⁵ «Литова». Опыт создания народно-героической драмы. In: А. В. Алёшкин, Петр Кириллов. Очерк творчества. Саранск 1974. 52–79.

²⁶ М. Н. Ожегова, Коми-пермяцкие предания о Кудыш-Оше и Пере-богатыре. Пермь 1971. 130 l.; Илля Вась, Пера багатыр. Сыктывкар 1967. 22 l.

²⁷ A népmese és a népmóda; Kedra Mitrej In: Domokos Péter, Az udmurt irodalom története. Budapest 1975. 123–138, 234–248.

²⁸ Ким Васин, На земле Онара. Москва 1967. 143 l. — Ким Васин, Чымбылат могуций. In: Сабля аташана. Рассказы. Москва 1974. 11–22. l.

²⁹ Finnish Folk Poetry. Epic. An Anthology in Finnish and English. Edited and Translated by MATTI KUUSI, KEITH BOSLEY, MICHAEL BRANCK, Helsinki 1977. 607 l.; VOIGT VILMOS, A Kalevala titka. Nagyvilág 1978/8: 1214–1217.

volt (gondoljunk itt az „Igor ének”-re a „Rolland ének”-re vagy a Nibelung-énekre).

Az arány, mérték és értékbeli eltérések szem előtt tartásával: a Szijazsar is az említettekhez hasonló folklór és történelemkoncentrátum, identitás-hordozó, anyanyelvkonzerváló és fejlesztő „enciklopédia” a mordvinok számára. Ami pedig a „korszerűséget” illeti, azzal kapcsolatban egy szakállas „bölcesség”-re hivatkozhatom, amely szerint „egy újszülött számára minden vice új”.

Többé kevésbé hasonló fejleményekről, kísérletekről lehetne beszámolni a többi kis uráli, ill. „török” nyelvű irodalom esetében. (A baskirok eposza pl. 1977-ben kétnyelvű kiadásban látott napvilágot Moszkvában — tizenkétezer példányban.)³⁰ Bizonyosak lehetünk abban, hogy a „világirodalom” kutatóinak hamarosan számolniuk kell majd a nemzeti és nyelvi önállósodás útjára lépő afrikai és dél-amerikai etnikumok a fentiekben kifejtettekhez hasonló funkciójú „eposzaival”.

A Szijazsar kapcsán — cikkem megírása után — „félhivatalos” levelet kaptam Mordóviából. A levelet négyen írták alá, a szerzők „a mordvin folkloristák” nevében jelentkeztek. A levél lényege: a Szijazsar nem része a mordvin folklórnak, hanem Radajev „költői leleménye”. Mint a kérdés legilletékesebb szakemberére, A. I. Maszkajevre hivatkoznak. Kérik (sőt, majd hogyanem követelik), hogy az eposz készülő magyar kiadásában ne szerepeljen a „népi” jelző. — E levelet követően viszont hamarosan arról értesültem, hogy a Szijazsarnak ítelték a Mordvin ASZSZK 1979-es állami irodalmi díját. Ezek után kérdéseimmel megkerestem V. Radajevet. Szíves válaszában tájékoztatott az eposz keletkezési körülményeiről, név szerint is megnevezte adatközlőit (hat személyt), megjelölte a források lejegyzésének helyét (a kujbisevi és orenburgi terület mordvin falvait) és az anyag gyűjtésének időpontját (harmincas évek). Jelzi, hogy a gyűjtés néhány epizódját — prózai formában — az általa összeállított, 1977-ben kiadott mordvin mondakötetben is közzétette — a Dubolgo és a Kolmo bratt (A három fivér) címűeket. (Эрзянь легендат, преданият ды ёвтамот. Саранск 1977.)

Megítélése szerint a *Szijazsar* etimológiája a következő: *сия* 'ezüst' + *жар* 'tűz'; az „ezüst tűz” jelentésű összetett szó első tagja tehát mordvin eredetű, a második orosz jöv. vényszó a mordvinban. — A szómagyarázat tetszetős, de hogy elfogadható-e, annak megítélése a mordvin nyelv szakembereinek a dolga. Tisztázni kell továbbá a mordvin névadási szokásokat is.

Ez a levélváltás tkp. megerősítette tanulmányom mondanivalóját, de nem gazdagította új, lényeges adatokkal. Egy tény azonban feltétlenül hangsúlyoz. Nevezetesen azt, hogy a tárgyalt kérdés napjainkban is aktuális, a vita távolról sincs lezárva. Ezért is tartom szükségesnek ezzel a záró megjegyzéssel kiegészíteni írásomat.

DOMOKOS PÉTER

³⁰ Башкорт халык эпосы — Башкирский народный эпос. Москва 1977. 518 l.

Третий финно-угорский эпос? (О мордовском Сияжаре)

Петер Домокош

Известный эрзя-мордовский поэт и фольклорист В. К. Радаев с начала тридцатых годов работает над созданием «мордовского эпоса», который наряду с Калевалой и Калевипоэгом был бы третьим финно-угорским эпосом. В. К. Радаев в 1960-ом году опубликовал первое (сокращенное) издание эпического произведения под названием Сияжар. Окончательный (полный) текст эпоса Сияжара вышел в свет в 1973-ем году. Эпос был издан и на русском языке в 1976-ом году.

«Третий финно-угорский эпос» вызвал в Мордовии большие споры: часть специалистов, с одной стороны, ставит под сомнение достоверность фольклорной основы произведения, с другой стороны, эстетическая ценность Сияжара была отмечена высокой литературной наградой. Из-за недостаточности сведений постороннему наблюдателю трудно судить об этом вопросе, но в одном он может быть совершенно уверен: Сияжар бесспорно является большим вкладом в мордовскую культуру.